

ТҮРКІЛІК СЕМАНТЕМАЛАРДЫҢ СЛАВЯН ТІЛДЕРІНЕ КІРІГУ ЖОЛДАРЫ

Мерует АМАНГАЗИЕВА *

Анар ШУГУПАН ****

Түйіндеме: Қазіргі ғылымда түркі тілдеріндегі русизмдердің лексика, грамматика және фонетика бойынша талдауларына арналған арнайы зерттеулер көп болса да, орыс және басқа славян тілдеріндегі түркізмдерді талдауға арналған зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Алайда, славян және түркі халықтарының ұлттық мәдениетінің даму процестерін тереңірек түсіну үшін бұл зерттеулер өте маңызды деп санап, мақалада түркізмдер лексиконын талдау арқылы тарихи және мәдени байланыстарды анықтау, тілдік өзара әрекеттесуді түсіну және ұлттық идентификацияның қалыптасуына ықпал еткен факторларды зерттеу мен талдау сияқты мәселелерді қарастырдық. Мұндай зерттеулер екі халықтың мәдениеті мен тілі арасындағы өзара байланысты байытады және олардың тарихи және мәдени дамуындағы маңызды кезеңдерді түсінуге көмектесетіндігі анық.

Кілт Сөздер: *Түркізм, Лексикография, Лингвомәдениет, Этимология, Дialectология, Семантика, т.б.*

Ways Of Turkic Semantics Entering Slavic Languages

Abstract: While numerous specialized studies exist in contemporary scholarship analyzing Russisms in Turkic languages in terms of vocabulary, grammar, and phonetics, research on Turkisms in Russian and other Slavic languages remains insufficient. However, such research is considered crucial for a deeper understanding of the development of national cultures among the Slavic and Turkic peoples. This article explores topics such as revealing historical and cultural ties through the analysis of Turkism vocabularies, understanding linguistic interactions, and examining the factors contributing to the formation of national identity. Such research clearly enriches the interconnectedness between the cultures and languages of these two peoples and contributes to understanding significant stages in their historical and cultural development.

Keywords: *Turkism, Lexicography, Linguistics-Culturology, Etymology, Dialectology, Semantics, etc.*

Қазіргі ғылымда түркі тілдеріндегі русизмдердің лексика, грамматика және фонетика бойынша талдауларына арналған арнайы зерттеулер көп болса да, орыс және басқа славян тілдеріндегі түркізмдерді талдауға арналған зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Алайда, славян және түркі халықтарының ұлттық мәдениетінің даму процестерін тереңірек түсіну үшін бұл зерттеулер өте маңызды деп саналады.

Түркізмдер лексиконын талдау арқылы тарихи және мәдени байланыстарды анықтауға, тілдік өзара әрекеттесуді түсінуге және ұлттық идентификацияның қалыптасуына ықпал еткен факторларды зерттеуге болады. Мұндай зерттеулер екі халықтың мәдениеті мен тілі арасындағы өзара байланысты байытады және олардың тарихи және мәдени дамуындағы маңызды кезеңдерді түсінуге көмектеседі. Түркі тілдерінің орыс тіліне және сөйлеуіне элементтерінің енуі өте алуан түрлі, бірақ әлі де толық зерттелмеген, әсіресе грамматика, фонетика және фразеология тұрғысынан. Түркі тілдерінің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарының орыс тілінің кейбір диалекттеріне әсері бойынша зерттеулер іс жүзінде аз деуге болады. Түркі және славян тілдерінің өзара әрекеттесу процестері бес негізгі кезеңде жүзеге асырылды.

Бірінші кезең (I-VIII ғасырлар, ежелгі орыс мемлекеті – Киев Русі құрылғанға дейін) славян диалектілерінің бір жағынан хунну және скиф-сармат одақтарына кіретін иран және фин тайпаларының диалектілерімен, ал екінші жағынан хунну, сабир, хазар және булгарлар одақтарына кіретін түркі тайпаларының диалектілерімен өзара әрекеттесуімен сипатталады. Бұл тайпалардың тілдерінің рудименттері негізінен антропонимдер мен этнонимдерде сақталған (Баскаков 1969; 1974).

* Қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, m.amangazieva@asu.edu.kz

**** 2 курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Екінші кезең (IX-XII ғасырлар, ежелгі орыс мемлекеті – Киев Русі құрылған кезең) ежелгі орыс тілі мен түркі тайпаларының одақтарына кіретін печенегтер, оғыз тайпалары уздар, торлар, берендеейлер, ковуейлер, каепичейлер, боутовтар және т.б. тілдері арасындағы тығыз байланыстармен сипатталады. Кейінірек қыпшақ тілімен өзара әрекеттесу байқалады, олардың ежелгі орыс тілі лексикасына әсері монғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде де айтарлықтай болды.

Үшінші кезең (XIII-XV ғасырлар, монғол шапқыншылығынан кейінгі кезең) - бұл кезеңде ежелгі орыс княздіктері Алтын Ордаға вассалды тәуелділікте болған және ежелгі орыс тілі Алтын Ордаға қарасты кең аймақта таралған түркі, қыпшақ диалектілерінің едәуір әсеріне ұшыраған. Осы диалектілер арқылы славян диалектілеріне араб және парсы тілдерінен, сондай-ақ ежелгі субстрат тілдерінен (санскрит, қытай, тибет, тохар, соғды және т.б.) қарыз сөздер енген.

Төртінші және бесінші кезеңдерде негізінен орыс тілінің түркі тілдерінің лексикасына кері әсер ету процесстері байқалады, бұл кезеңдерде түркі тілдері қазіргі заманғы қалпында қалыптасқан. Ежелгі орыс тілі мен түркі тілдерінің өзара тығыз әрекеттесуі, әсіресе екінші кезеңде, ежелгі Русьтің ғұн, булгар және хазар тайпалық одақтарымен, ал кейінірек оғыз және қыпшақ тайпаларымен тарихи байланыстарымен терең тамырларымен сипатталады. Бұл тайпалар X-XI ғасырларда Оңтүстік Ресей далаларына келген.

Шығыс Еуропаның түркі халықтарының тарихи өткені, олар орта ғасырларда Ресейдің оңтүстігінде және Поволжьеде мықты мемлекеттік ұйымға ие болғанына қарамастан, көптеген зерттеушілердің еңбектеріне қарамастан, әлі де толық анық емес. Қазіргі уақытта белгілі барлық дереккөздер мен зерттеулер бұл халықтардың кем дегенде екі мемлекет – хазар және булгар мемлекеттерінің болғанын растап, олардың көрші халықтармен кейбір қарым-қатынастарын анықтайды. А.Н. Баскаковтың пікірінше, орыс тіліндегі түркізмдердің этимологиялық талдау әдістемесіне қатысты жалпы ескертулердің бірі – кейбір сөздік мақалаларда бұл түркізмнің қай тілден алынғаны туралы сілтемелердің болмауы (мысалы, монғол, араб және иран лексикасы түркі тілдері арқылы орыс тіліне енген), сондай-ақ бұл сөздің қай түркі тілі немесе түркі тілдері тобы арқылы орыс тіліне енгені туралы көрсеткіштердің жоқтығы. Түркізмдерге арналған жекелеген мақалаларда бұл түркізмнің түркі тілдеріне қай тілдер арқылы енгені және кейінірек орыс тіліне қалай алынғаны туралы сілтемелер де жоқ (Баскаков 1969; 1966).

Мысалы, **жулик** терминінің шығу тегі әлі де талқылануда. Бұл сөз орыс диалектілерінде «қылмыскердің шәкірті», «кіші өткір пышақ» деген мағыналарда қолданылады... Соңғы мағынасы бастапқы болуы мүмкін, өйткені **о/сулить** «кесу» сөзі болгарша **о/суля** «тырнау, сүрту, қабыршақтау» сөздерімен байланысты (Фасмер II: 65).

Алайда **жулик** сөзін түркі қарыз сөзі деп есептеуге болады. Бұл сөздің қызықты этимологиясын И. Г. Добродомов ұсынған, ол бұл сөздің орыс тіліне Мәскеу просторечесі арқылы енгенін, қазіргі уақытта сақталмаған ескі чуваш диалектілерінің бірінен келгенін айтады. Автор бұл сөзді бастапқыда **зѣлик** түрінде, бірінші буында екпінмен, «пышақ» деген мағынада қайта құрастырған. Орыс тілінде сөздің соңғы элементі -ик сөзжасам аффиксі ретінде қабылданып, **жул-** негізін бөліп шығарып, кейіннен етістіктер пайда болған (Добродомов, 1974). Бұл тұрғыдан алғанда, **жулик** сөзінің негізі және оған байланысты туынды сөздер орыс тілінде қалыптасқан деп есептеуге болады. Мұнда түркі элементі тек ***жул-** «өткір, ұш, пышақ» түбірі болып табылады, ол жалпы түркі глаголы **жул-** «қырыну, кесу» сөзімен байланысты, түркі тілдерінде одан **жулгич** «қырғыш» термині жасалған. Болжам бойынша, түркі етістігі орыс тіліне қарызға алынып, қайта ұғынылған.

Орыс шығыстануының тұрақты дәстүрлері көрнекті ориенталистердің шығыстану және отандық тарих пен филологияға қатысты мәселелерді қарастыруын білдіреді. Түркологтар үнемі түркі және жалпы шығыс лексикалық үлестерінің орыс және басқа славян тілдеріне этимологизациялануына қызығушылық танытқан. Түрлі басылымдарда шашыраңқы көптеген шығыстану-славистикалық зерттеулер түркізмдерге арналған жұмыстардың арнайы шолуларының пайда болуына ықпал етті, сондай-ақ түрлі деңгейде толық шолулар славян тілдеріндегі түркізмдерге қатысты елеулі жұмыстардың көпшілігінде кездеседі.

А.И. Добродомовтың айтуынша, орыс тілінің сөздігіндегі түркі элементтеріне қатысты ерте жұмыстар негізінен отандық шығыстанушы-филологтарға тиесілі болды (Добродомов, 1990). Олар шығыс тілдерінен орыс сөздерінің шығу көздерін анықтау үшін қызықты материалды тандап, түсіндіре отырып, орыс филологиясының арнайы мәселелерін қарастырмаған: шығыс сөздерінің орыс топырағында қабылдану тарихы, атап айтқанда орыс диалектілері мен жазба ескерткіштерде. Мұндай шығыстану экскурсиялары әдетте шығыс филологиясының аясында жүрді. Ерекшеліктер тек көптеген тілдердің материалын еркін меңгерген кең профилді лингвистер Ф. Е. Корш және В. А. Богородицкий (1953) сияқты, сондай-ақ Ф. Е. Корш (1903) және П. М. Мелиоранский (1900) сияқты еңбектерде кездеседі, олар кейде орыс тілі тарихшылары мен ежелгі орыс жазба ескерткіштерін білушілердің кеңестеріне сүйене отырып, орыс филологиясының арнайы мәселелерін тереңірек қозғады.

Орыс тілі лексикасы, кез келген басқа тіл сияқты, бастапқы және қарыз алынған сөздерден тұрады. Түркі көзінен алынған кірме сөздер орыс тілі лексикасының елеулі қабатын құрайды. Мысалы, түркі тайпалары шығыс славян тілдерінің (орыс, украин және беларусь) лексикасында айтарлықтай із қалдырды, сонымен қатар олардың фразеологиясы мен грамматикасына да әсер етті. Ежелгі орыс жазба ескерткіштері, негізінен шежірелер және аздап көркем шығармалар, Шығыс Еуропа ежелгі түркілерінің антропонимдерін, этнонимдерін және топонимдерін сақтап қалған. Тюркизм – бұл түркі тілінен алынған немесе түркі сөзі немесе сөйлем үлгісі бойынша жасалған кез келген тілдегі сөз немесе сөз тіркесі.

Түркізмдердің орыс тіліне кеңінен енуі XIII-XV ғасырларда – Алтын Орда кезеңінде, сондай-ақ XVI-XVII ғасырларда – тек әскери қақтығыстар ғана емес, сонымен қатар орыс және түркі тілдес халықтардың белсенді саяси, сауда және мәдени байланыстары кезеңінде болды. Жаңа шындықтар мен ұғымдарды белгілеу қажеттілігі лексикалық номинацияның қарыз алу сияқты әдісін жандандырды.

Түркізм терминінің шынайы шығу тегіне сәйкес шекараларын дәлірек анықтау мақсатында барлық түркізмдерді түпнұсқа және тарихи деп екіге бөледі:

1. **Түпнұсқа түркізмдер** – түркі тілдерінің өзіне тиесілі, бастапқы сөздік құрамына жататын орыс тілінде қолданылатын түркі сөздері;

2. **Тарихи түркізмдер** – орыс тіліне түркі тілдерінен енген, бастапқыда түркі емес, түркі тілдері басқа тілдерден (иран, араб, моңғол және т.б.) меңгерген сөздер.

Түркізмдердің қарыз алынуын сипаттау үшін «функционалды-стилистикалық түсініктеме» маңызды болып табылады, өйткені қазіргі орыс тіліндегі стильдерде олардың қолданылу деңгейін байқау арқылы бөгде сөздердің игерілу деңгейі мен ерекшеліктері туралы пікір айтуға болады. Түркі тектес сөздер тақырыптары бойынша әртүрлі және лексиканың барлық семантикалық топтарына еніп кетті.

Түркізмдер келесі ұғымдарды белгілейді:

- Табиғат құбылыстары мен географиялық ұғымдар: **буран, бархан, буерак, арык** және т.б.

- Өсімдіктер: **камыш** (қамыс), **жасмин** (жасмин), **арбуз** (қарбыз), **банан** (банан) және т.б.
- Үй-жайлар: **казан** (қазан), **арба** (арба), **аркан** (арқан) және т.б.
- Киім-кешек: **халат** (халат), **зипун** (зіпун), **кафтан** (кафтан), **бешмет** (бешмет) және т.б.
- Жануарлар, құстар: **альбатрос** (альбатрос), **бурундук** (сарышұнақ), **ишак** (есек), **беркут** (бүркіт) және т.б.
- Тағамдар мен сусындар: **каймак** (каймақ), **кумыс** (қымыз), **айран** (айран), **кофе** (кофе) және т.б.

Түркізмдер әкімшілік-әлеуметтік-экономикалық терминологияны байытты: **хан** (хан), **есаул** (есаул), **эмир** (эмір), **казна** (қазына), **аймак** (аймақ), **вилайет** (уәлаят), **визирь** (уәзір) және т.б.

Түркізмдердің бір бөлігі дінмен байланысты сөздер: **ислам** (ислам), **дервиш** (дәруіш), **бедуин** (бедуин), **гяур** (гяур) және т.б.

Киоск сөзінің тарихы өте қызықты. Парсы тілінде ол тек "сарай, қамал" ғана емес, сонымен қатар "қала маңында бақшасы бар сәнді ғимарат" дегенді білдірген. Осы "жазғы сарай", "қала сыртындағы вилла" мағынасында **кёшк** түрік тіліне енген және **saray** сөзімен синонимдік қатынаста қолданылған. М. Фасмер бұл сөздің орыс тіліне **немісше kiosk** немесе **французша kiosque** арқылы келгенін айтқан, ал түрік **кёшк** сөзінен емес. Н. К. Дмитриев күрделі қарыз алу жолын реконструкциялап, бұл сөздің түрік тілінен шыққанын, жаңа грек тілінде **кёшк** сөзінің **киоск** болып өзгергенін, кейіннен француз тіліне **kiosque** түрінде өткенін және сол арқылы орыс тіліне енгенін айтқан. Орыс қоғамының француз тіліне бағдарлануындағы орыс-француз байланыстарының интенсивтілігі бұл сөздің батыс еуропалық арналар арқылы өткенін көрсетеді (Дмитриев, 1958). Бұл сөз XVIII ғасырда француз тілінен қарызға алынған.

Көптеген түркітанушылар бұл сөздің парсы тілінен алынғанын есептейді (Добродомов 1985: 17). Біздің материалдарымыз **кёшк** негізінің жалпы түркі термині **кёош** "шалаш" сөзінің алдыңғы қатарлы нұсқасы екенін көрсетеді: **кёошукъ* > *кошук* > *кёшюк* > *кёшк*. Сонымен қатар **Карман** сөзі түркі тілдерінен алынған, мұнда **карман** - әмиян, ақша қапшығы дегенді білдіреді. Чагатай тілінде **kar** сөзі ену, кіру мағынасында қолданылған (Фасмер, 1973). Бұл сөз орыс тіліне XVII ғасырдың соңында енген. Қызығы, әмиян мағынасы орыс тіліне де өтіп, XIX ғасырдың ортасына дейін қолданылған. Қазіргі орыс тілінде **карман** сөзі киімнің бөлшегін білдіреді.

Бұрын және қазір белгілі этникалық топтардың аймағында аймақтық сөздерді кірістіру – кірме сөздердің көрінуінің ең маңызды тәсілі. Түркі және орыс формаларының аймақтық сәйкестігі мен сәйкессіздігі немесе олардың мағынасы негізгі тілде анықталуының дәлелі бола алады.

Qalpag сөзі түркі тілдерінде «бас киім, қалпақ, алым» деген мағыналарды білдіреді. Орыс тілінде бұл сөз отыздан астам мағынаны білдіреді: 1) «бас киімнің бір түрі» (қысқы бас киім, қалыңдықтың бас киімі, т.б.); 2) «сиымдылық мөлшері» (шай кесе, сүт құюға арналған кесе, т.б.); 3) «қақпақ, жабын» (шатырдың түрі, пештің жоғарғы бөлігі, т.б.). «Шатыр, жабын» мағынасының жиынтығы түркі этимонының орыс жеріне аударылуының нәтижесі болуы мүмкін. Бірақ бұл болжамның тұрақсыздығы түркі тілдері мен орыс тілі говорларындағы берілген мағыналардың ареалдық сәйкес келуіне әкеліп соғады: В.В. Радлов *қалпақ* сөзінің «қақпақ» мағынасында қазақ, қырғыз тіліндегісін келтірген (Радлов, 1871: 269).

Татар және қырғыз территорияларындағы орыс говорларында бұл мағына көрсетілмейді, соған байланысты бұл мағынаның орыс жерінде ерекше көріп отырғанымыздай, *колпак* лексемасы орыс тіліне «бас киім» мағынасында ене отырып, ақырында «төбені жабатын жабын, жапқыш, қақпақ» мағынасынан, ассоциациялық

сәйкестігі бар басқа затқа аударылған атаулар детерминологизацияға ұшырады. Осындай сөздің мазмұнының ығысуы мен мағынасының кеңеюі лексика-семантикалық жағынан қолдау табады: укр. *ковпак* - қалпақ - ұяға арналған қақпақ; нем. *die kappe* – бас киім, қалпақ - қап, қақпақ; ағылш. *hood* – капюшон, қалпақ - қап, қақпақ.

Орыс тілінде көптеген қарыз сөздер бар және олардың жартысына жуығы түркі тілдерінен алынған. Бұл бағытта алғашқы және әлі күнге дейін ең толық сөздік 1976 жылы Е.Н. Шипова құрастырған «Орыс тіліндегі түркізмдер сөздігі» болып табылады. Бұл еңбектің құндылығы ең алдымен автордың, лексикограф-ғалым ретінде, сөздіктік дереккөздер мен жекелеген авторлардың еңбектерінде тіркелген барлық түркізмдерді қосып қана қоймай, олардың этимологиясын мүмкіндігінше ашуды мақсат етіп қоюында.

2005 жылы Р.А. Юналееваның «Орыс классикасындағы түркізмдер: мәтіндік иллюстрациялары бар сөздік» атты кітабы жарық көрді, онда алғаш рет отандық лексикографияда түркізмдердің толық жинағы, олардың туынды сөздері мен орыс тілінде қалыптасқан фразеологизмдері ұсынылды. Сөздік XIX ғасырдағы орыс жазушыларының шығармалары негізінде түркізмдердің орыс сөйлеу жүйесінде қалай қолданылғанын құжаттық тұрғыдан көрсетеді. Бұл қазіргі лексикографияда аналогы жоқ жаңа типтегі сөздік.

Түркізмдердің бейімделіп, орыс тіліне енгенде, олар фонетикалық, морфологиялық және лексика-семантикалық игеруге ұшырайды. Лексика-семантикалық игеруде келесі семантикалық процестермен бірге жүреді:

1. **Мағынаны тарылту және нақтылау**, мысалы: **балык** – «қызыл балықтың тұздалған және құрғақ омыртқалы бөлігі» (түркі, татар, башқұрт – жаңа балық)

бахча – «қарбыздар мен дынылар себілген алқап, оңтүстікте, үй-жайдан алыс орналасқан» (парсы – бақша, башқұрт – бақша)

2. **Мағынаны кеңейтуде**, мысалы **кулак**:

1. Жұдырық
2. Өртүрлі машиналарда – механизмдерді қозғалысқа келтіретін шығыңқы бөлімі бар деталь (тех.);

3. Ауылдастарын қанаған бай шаруа;

4. Ауыспалы мағынада – сараң;

Мысалы, карга:

1. Қарға- құс;

2. Зұлым кемпір, дуагер;

3. Стильдік игеру;

Түркізмдердің белгілі бір бөлігі стильдік игеруден өтеді, бұл ауыспалы мағыналардың дамуына ықпал етеді: мысалы, **балда**:

1. Тастарды және тау жыныстарын бөлшектеуге арналған ауыр балға (тех.);

2. Сүйекше, таяқтың, дубинка шоқшағының соңындағы томпақ (аймақтық);

3. Ақылсыз адам, болван (сөйлеу тілі, қарғыс);

Мысалы, бирюк:

1. Жалғыз қасқыр;

2. Ауыспалы мағынада – түксиген, бейқам адам;

Мысалы, каланча:

1. Өрт күзетшісінің мұнарасы;

2. Ауыспалы мағынада – өте ұзын бойлы адам (сөйлеу тілі, әзіл);

Түркі тектес көптеген сөздер орыс тілінің синонимиясын байытты: **рынок** – базар, **ворона** – карга, **деревня** – аул, **телега** – арба, **гость** – қунак, **иноверец** – гяур, **метель** – буран, **канал** – арық және т.б.

Түркізмдер көптеген орыс тілінің фразеологизмдеріне енді:

- **не фунт изюму** (бір фунт мейіз емес);
- **метать бисер перед свиньями** (інжулерді шошқалардың алдына тастау);
- **как аршин проглотил** (аршын жұтып алғандай);
- **базарная баба** (базарлық әйел);
- **братъ на карандаш** (қарындашпен жазу);
- **давать волю кулакам** (жұдырықтарға ерік беру);
- **каланча пожарная** (өрт күзетшісінің мұнарасы);
- **смотреть бирюком** (мұздай қарау);
- **аллах его знает** (Аллах біледі) және т.б.

Түркізмдер мақал-мәтелдерде жиі қолданылады:

- «Один балахон, да и тот из бани унесен» (бір ғана балахон бар, ол да моншадан әкетілген);
- «Кому кистень, кому четки» (біреуіне кистень, біреуіне четки);
- «Нашему болвану ни в чем нет талану» (біздің болванға еш нәрсе тән емес);
- «Есть в анбаре, будет и в кармане» (анбарда бар нәрсе қалтада да болады);
- «Не корми калачом, да не бей в спину кирпичом» (калачпен тамақтандырма, бірақ кірпішпен арқадан ұрма);
- «Башка чиста, так и мошна пуста» (бас таза болса, қалта да бос);
- «Аршин на кафтан да две на заплаты» (кафтанға аршын және екі жамау);
- «Караул кричатъ» (қарауыл шақыру);
- «Под башмаком у жены» (әйелінің башмағының астында);
- «Без денег торговать, как без соли хлебать» (ақшасыз сауда жасау, тұзсыз нан жеуге ұқсайды);
- «Аршин на сукно, а кувшин на вино» (сукноға аршын, шарапқа кувшин);
- «В дороге и отец сыну товарищ» (жолда әкесі ұлына жолдас);
- «Прости, колпак, а шапка и так» (колпакты кешір, ал шапка солай да болады);
- «Кто о барышах, а кто о магарычах (хлопочет)» (біреу барыштар туралы, біреу магарычтар туралы (әбігерленеді));
- «У грошового товара не наживешь рубля» (тиындық тауардан рубль таппайсың);
- «Дуга золоченая, сбруя ременная, а лошадь некормленая» (дуга алтын жалатқан, жүген былғары, ал ат аш қалды);
- «Сыт конь - богатырь, голодный (голоден) - сирота» (тоқ ат – батыр, аш (аштық) – жетім);
- «Ал цвет мил на весь свет» (ал қызыл түс әлемге сүйкімді);
- «Не гостям хозяина, а хозяину гостей благодарить» (қонақтарына емес, қожайыны қонақтарға алғыс айту керек) және т.б.

Бұл сөздердің орыс тіліне қарыз алынған сөздердің жақсы игерілгендігін көрсетеді. Түркі тектес лексиканы ауызша-поэтикалық шығармалар тілінің құрамында зерттеу орыс тіліндегі түркі қарыз сөздерінің жалпы мәселелерін шешуге көп нәрсе бере алады.

Фольклорлық материалдар халық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін және оның нақты құбылыстардағы бірегейлігін көрсетеді және халық айтқан сөздердің мағынасын білдіретін көркем тілді түсінуді үйретеді. Ауызша халық шығармашылығы арқылы әлемдік мәдени-тарихи үдерістің құрамдас бөлігі ретінде әртүрлі мәдениеттердің түрлері игеріледі.

Орыс ауызша халық шығармашылығының туындылары көптеген түркізмдерді қамтиды. «Әсіресе құнды болып саналатын қазіргі орыс тілінде жоғалған, бірақ батырлар жырларында және халық тарихи әндерінде сақталған сөздер мен мағыналар». Бұл тұрғыдан алғанда Алтын Орда кезеңінде орыс тіліне енген **орда** және **ярлык** түркізмдері қызықты. **Орда** сөзі келесі мағыналарға ие:

1. **Тарихи:** орта ғасырлардағы ірі түркі және моңғол феодалдық мемлекеттері мен көшпелі тайпалар одағының атауы; олардың билеушілерінің мекендері. *Золотая орда, Крымская орда, Ногайская орда.*

2. **Жағымсыз баламада:** жау әскері, полчище. *Фашистские орды, Разгром вражеских орд.*

3. **Ауыз екі сөйлеуде:** көпшілік, ретсіз және шулы топ, жиын. *Пестрая орда, Шумная орда.*

Орда түркізмінің ежелгі орыс мәтіндерінде алғаш рет жазбаша тіркелуі XIII ғасырдың ортасына жатады. XIII-XIV ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі **орда** лексемасының семантикасы әрқашан айқын емес: мәтін бойынша ханның ордасы немесе «татар жері, татар мемлекеті» мағынасында қолданылғандығын түсіну қиын. Бұл сөздің орыс тілінде ертерек ханның ордасын ғана емес, сонымен қатар бүкіл көшпелі мемлекетті, Алтын Орданы білдіре бастағанын көрсетеді.

XVI ғасырдағы орыс дереккөздері **орда** сөзінің «татар жері, татар мемлекеті» мағынасы бар екенін анық көрсетеді. XIII ғасырдағы оқиғаларға арналған шежірелердің бөліктерінде **орда** сөзімен қатар ұқсас мәтінде **татары** («в татарах», «из татар» және т.б.) сөзі де қолданылады. Русь мемлекет ретінде Ордаға қарсы қойылады. Түркізмнің бұл мағынасы XV-XVI ғасырлардағы грамоталар мен әдеби-көркем мәтіндерде кеңінен ұсынылған. **Золотая Орда** тіркесі XVI ғасырдан бастап орыс дереккөздерінде пайда болады. **Орда** сөзінің «татар жері, татар мемлекеті» мағынасының негізінде «мемлекет жалпы, кез келген мемлекет» мағынасы пайда болғаны анық (жазбаша дереккөздерге сәйкес XVI ғасырдан бастап).

Мүмкін, **орда** деп кез келген әскерді, оның ішінде орыс әскерін де атаған. **Орда** сөзінің «әскер, полчище» мағынасымен **орда** сөзінің «халықтың жинағы, топ, топ, банда» мағынасының пайда болуын байланыстырады. Батырлар жырларындағы **орда** зат есімі келесі сын есімдермен тіркесіп қолданылуы мүмкін: *большая, великая, дальняя, богатая, темная.*

Бұл жердегі *Темная* эпитеті эмоционалды-экспрессивті реңкке ие, жағымсыз бағалауды білдіреді:

- *«А кого бы мне послать повыехать, Да во тую ли во землю, да во дальнюю, да во тую ль во орду во темную, Во темную орду да в хоробру Литву, Ко тому ли к королю литовскому, Ко тому ли к Ботияну к Ботиянову, - А свезти-то дани ему, выходы...»* (Добрыня и Василий Казимирович. «Добрыня в отъезде» шығармасы).

Батырлар жырларында *Золотая орда* тіркесі де кездеседі:

- *«А и едем мы из дальней Орды, Золотой земли, от грозна короля Етмануйла Етмануйловича...»* (Про Ставра-боярина).

Ордынский сын есімі тек телега (тележка) зат есімімен тіркесіп қолданылуы мүмкін:

- *«И те мурзы - улановья Тридцать телег ордынских насыпали Златом и серебром и скатным жемчугом...»* (Дунай сватает невесту Владимиру).

В.И. Даль жинаған мақал-мәтелдер арасында **орда** «татар жері, татар мемлекеті» сөзімен бірнеше тіркестер бар:

- *Хоть в орде, да в добре.*
- *Старших их в орде почитают.*

- *Хоть в орду, так пойду.*
- *Где хан, тут и орда.*
- *Один от Золотой орды, другой от рыжей бороды (Даль 1989).*

«Ярлык» түркізмі қазіргі орыс тілінде екі мағынада қолданылады:

1. Затқа, тауарға және басқа нәрселерге бекітілетін атауы, саны, жасалған жері, нөмірі немесе басқа да мәліметтер көрсетілген парақша немесе пластина. *Аптечный ярлык.*

2. Бекітуші. Шаблонды, формалды (әдетте теріс) қысқаша сипаттама, баға беру. *Наклеивать всем ярлыки.*

«Грамота, письменный указ ханов Золотой Орды» мағынасы сөздікте «тарихи» белгісімен беріледі, яғни ескі ұғымдар мен түсініктерді білдіреді. **Ярлык** «этикетка» сөзінен **ярлычок** (кішірейту) зат есімі жасалады, оның лексикалық мағынасында өлшем элементі бар.

Ярлык сөзі ежелгі орыс тілімен бастапқыда ханның жарлық грамотасы ретінде қабылданған, 1240 жылдан кейін, бұл Алтын Орда хандары мен орыс князьдері арасындағы осындай мемлекеттік қатынастар формасының орнауымен байланысты. Орыс князіне ярлык беру фактісі және **ярлык** сөзінің «ханның жарлық грамотасы» мағынасында алғаш рет тіркелуі 1277 жылғы Никонов шежіресінде көрсетілген. XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап **ярлык** сөзі кез келген жазба, жазба қағазды білдіре бастайды; осы зат есімнің кішірейту формасы **ярлычок** қолданылады.

Батырлар жырларының мәтіндеріне назар аударсақ, **ярлык** түркізмінің екі мағынасын анықтауға болады: «ханнан немесе ханға жазылған грамотасы, хаты» және «грамота, хат жалпы».

- «...Кто бы съездил ко тому городу ко Киеву, Ко ласкову князю ко Владимиру, Отвез бы ему посольный лист, ярлык скорописчатый?» (Изгнание Батыя).

- «А как корабельщики ходят по городу по Корсуню... А писали они да ерлыки те скорописчатые. Что тому же князю Глебову Володьему...» (Глеб Володьевич)

Ярлык сөзі әрдайым **скорописчатый** эпитетімен бірге жүреді. **Ярлычки** зат есімі батырлар жырларында кішірейту-еркелеу мағынасында қолданылады және ұқсас сөзжасамдармен бір контексте қолданылады:

- «В ярлыках Васенька прописывал: Зовет - жалует на почестен пир; Ярлычки привязывал ко стрелочкам И стрелочки стрелял по Новуграду» (Василий Буслаевич и новгородцы).

Батырлар жырларындағы түркі текті лексиканың қолданылуы оның орыс тілімен игерілгендігін дәлелдейді. «Түркізмдердің игерілу деңгейі сөздің жоғары жиілігі, оның сөзжасамдық белсенділігі, сын есімдермен үйлесуі арқылы көрінеді».

Фольклорлық шығармалар контекстінде түркізмдер «орыс тіліндегі мәдени ортада пайда болған ассоциациялар, коннотациялар, бағалар әсерінен қалыптасқан ерекше лексикалық фонды иемденген лексикалық бірліктер» ретінде көрінеді. Бұл түркізмдердің орыс тілімен ассимиляцияланғандығының айқын дәлелі болып табылады. Бұл қолданыстар сөз жоқ фразеологиялық процесте жүрген орыс тілінде белсенді қолданыс тапқан түйдек тіркестер болып табылады. Бірақ оларды қазақ не басқа түркі тілдеріне ортақ немесе тікелей қатысты деу қиын. Тілдің тек коммуникативті сипаты ғана емес, оның кумулятивті қасиеттері жағынан қарастыратын болсақ, халық санасының жинақталушылық сапасына орай бұндай тіркесімдер әлі де дерексізденіп (абстрактыланып), белгілі дәрежедегі фраземалық мәртебеге ие болуы әбден мүмкін.

Сөздіктерде басқа жетекші мағыналы сөздерді берумен қатар, фразеологиялық атауларды берудің де өзіндік қиыншылығы мен ерекшелігі бар. Көптеген түсіндірме сөздіктерде ауыспалы мағыналы атаулар жеке реестрмен емес, атаудың ішінде ғана беріле салатыны бар. Бұл туралы Ж.М. Гузев мынадай ой айтқан еді. Автор өзінің «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» атты зерттеу еңбегінде туынды мағыналы атаулардың барлығы да жетекші сөздердің мағынасы негізінде жасалатынын ескере отырып, туынды атауларды былайша жіктеп көрсетеді:

а) еркіндігі жоқ мағына (фразеологиялық байлаулы, синтаксистік шартты және құрылымы шектеулі);

ә) ауыспалы мағына (генетикалық тұрғыдан ауыспалы және жалпы ауыспалы);

б) стилистикалық бояуы бар мағына;

в) арнаулы мағына;

г) диалектілік мағына (Гузев, 1984:49).

Қорытындылай келе, жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы орыс тілінде көптеген бастапқы емес сөздер бар екендігін және олардың арасында түркізмдер айтарлықтай орын алатындығын баса айтқымыз келеді. Мақалада түркізмдердің не екенін, олардың шығу тегін, орыс лексикасына ену кезеңдері мен тәсілдерін түсіндіру мақсаты көзделген болатын. Түркі тілдері - 150 миллионнан астам сөйлейтіндердің тілдік тармағы, олардың арасында қазіргі түрік тілі ең көп сөйлейтіндер саны бар тіл болып табылатындығы баршамызға белгілі. Бүгінгі таңда әлемде алты тәуелсіз түркі республикасы бар, ал Ресей Федерациясының он субъектінде түркілер негізгі ұлттық этнос болып табылады. Ұзақ уақыт бойы түркі халықтары мен орыс халқының өзара әрекеттесуі нәтижесінде орыс тілінің сөздік қорында түркі тектес кірме сөздер үлкен орын алып отыр. Түркізмдер түркі тілдерінен алынған, олардың шығу тегіне байланысты олар бастапқы түркізмдер немесе тарихи түркізмдер болуы мүмкін. Түркізмдер орыс тілінің синонимиясын, фразеологиясын, мақал-мәтелдерін де байытты. Түркізмдердің шығу тегін сенімді дәлелдеу үшін біз қазіргі орыс лексикасында жиі қолданылатын түркілік сөздерді таңдап, олардың этимологиялық талдауын жасадық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Баскаков Н.А. Предисловие к сборнику «Тюркизмы восточнославянских языках» – М., (1974). – 356 б.
- Гузев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик, (1984). – 158 с.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка В 4 т. — М.: Русский язык, (1989). — Т. 1. — С. XIII—XVII.
- Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. – М.,(1962). – 223 с.
- Добродомов Г.И. *Издание и исследование письменных памятников истории русского языка в Норвегии.* (1985). № 5, 122-123.
- Добродомов И.Г. *Заимствование // Лингвистический энциклопедический словарь /* гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, (1990). – С. 158–159.
- Добродомов И.Г. Пути проникновения болгарских элементов в славянские языки. – М., (1974).
- Добродомов И.Г. Шлык, жилет. //Русский язык в школе. – М., (1968). № 3.
- Радлов В.В. Киргизское наречие. СПб., (1871). – 506 б.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. -М., Прогресс: (1973). Т.4. – 475 с.

